

Összeállítás a 125 éve született

Pais Dezső

emlékére

*A zalaegerszegi
József Attila Városi Könyvtárban
2011. november 13-án rendezett
tudományos ülés anyagából*

Kiss Jenő

Pais Dezső, a nyelvtudós

A hagyományok ápolása, a múlt értékeinek megbecsülése, a jeles elődök tisztelete nem fölösleges luxus, hanem a közösség érdekében való cselekedet.

Pais Dezső jeles tudós és nagyszerű ember volt. Érdemes arra, hogy emlékét megőrizzük. S ebben Zalaegerszeg, illetőleg Zala megye példamutatóan, mások elé példaként odaállítható módon jár el. Hiszen 1964-ben Zalaegerszeg díszpolgárává fogadta neves fiát. 1973-ban bekövetkezett halála után, 1974-ben itt, Zalaegerszegen rendezték meg az első nyilvános Pais-emlékülést. Majd 1986-ban újra itt a névtani konferenciával egybekötött centenáriumi ünnepséget, s ekkor neveztek el iskolát Pais Dezsőről, ekkor avatták föl mellszobrát, s Pais Dezső-díjat alapított a város, mely utóbbi széles körben élteti tovább a jeles tudós nevét. Zalaegerszeg gondoskodik Pais Dezső budapesti sírjának a méltó rendben tartásáról is. S íme, születésének 125. évfordulójára is a városnak köszönhetően emlékezünk.

Pais Dezső 1886-ban, tehát 125 évvel ezelőtt született Zalaegerszegen, „A kis magyar hazának abban az áldott szögében” - ahogy Bóka László, az őt jól ismerő irodalomtörténész-barát és akadémikustárs írta (Bóka 1956: 277). A kisvárosnak akkor kb. 8 ezer lakosa volt csak. Pais itt érettségizett, innen indulva jutott el a tudomány magas ormaira, s vált a magyar nyelvtudomány egyik kiemelkedő alakjává. Mindvégig megmaradt megismételhetetlenül eredeti személyiségnek, vagy ahogy a már említett Bóka László mondta: hapax legomenonnak. S szívében megmaradt Zala hű fiának. Benkő Loránd, tanszéki örököse írta róla: „Életének üde színfoltja, felemelő aktusa volt, hogy 1964-ben Zalaegerszeg városa díszpolgárává választotta [...] a szülővárosától jövő kitüntetett figyelemnek kimondhatatlanul örült, és magnetofonszalagról meghatódott visszaemlékezésben köszönte azt meg” (1993: 135). De munkásságában is számos jelét adta a szülőföldhöz való ragaszkodásnak Mert: „Szinte az egész Zala megye térképe kirajzolódik azoknak a helységneveknek, de hegy-, víz-, sőt határrészneveknek a magyarázatából, amelyekkel (...) több mint hat évtizedes nyelvészeti tevékenysége során foglalkozott” (Benkő 1975: 23).

70. születésnapja - 1956-ban - az akkori magyar nyelvtudomány ünnepi eseménye volt. Olyan emlékkönyv készült tiszteletére, amelyet az utókor nem múlt felül. A nevezetes Pais-emlékkönyv 711 oldalas, 119 szerző írt bele tanulmányt, s a tartalomjegyzék szerint a tisztelgő írások a következő, Pais

Dezső munkásságának részét képező kutatási területeken születtek: általános nyelvészet, nyelvtudomány-történet, magyar hangtörténet, szóalaktan, szójelentéstan, mondattan, szó- és szólástörténet, tulajdonnév-történet, nyelvjárások, irodalom és irodalmi nyelv, stílus és stílustörténet, nyelvhelyesség és helyesírás, nyelvemlékek, uráli nyelvek, altaji nyelvek, indoeurópai nyelvek.

Legyen szabad Pais Dezsővel kapcsolatos személyes emlékeket is fölidéznem. 50 évvel ezelőtt láttam először őt, s néhány héttel később volt szerencsém beszélgetni vele. A mi szemünkben, kezdő egyetemisták szemében ő maga volt a legendás, nagy nyelvész, a feltétlen tekintély. Ha feltűnt az egyetem 3. emeleti folyosóján, ahol a nyelvészek honoltak, vagy a Nyelvészkönyvtárban, áhítattal néztük, s dehogy mertünk volna odamenni hozzá! Ha pedig megszólított bennünket a folyosón, megilletődve, zavartan álltunk, nem tudtunk mit kezdeni a nagy megtiszteltetéssel. Igen, szemünkben ő olyan tudós volt, aki már átlépett a jövőbe. Így mi annak több-kevesebb tudatában - pontosabban talán: érzetében - mentünk speciális kollégiumára, etimológiai szemináriumára, hogy a már életében tudománytörténetivé magasztosult Pais Dezsőt hallhatjuk.

De vajon mi Pais Dezső életútjának a titka? Mi a magyarázata a nagy ívű tudományos pályának? Vele született tehetsége? Szorgalma, kitartása? A legendás Eötvös Collegium lendítő ereje? A nagy kortárs-nyelvészek, mint például Gombocz Zoltán és Melich János példája? A körülmények szerencsés alakulása? Bizonyára mindegyik. De még valami nem maradhat említetlen: az, hogy kutató ösztöne végigkísérte pályáját. Az a mohó érdeklődés, amely a nagy tudósokat jellemzi, amiről Einstein így nyilatkozott: különösebben tehetséges nem, de nagyon kíváncsi voltam. Pais Dezsőt a nyelv titkai izgatták, vonzották. S ez a vonzalom akkor vált - hogy úgy mondjam - életprogrammá, amikor állás nélküli fiatal tanárként a zalaegerszegi levéltárban fölfedezte a kéziratokban megőrződött régi egerszegi és környékbeli földrajzi neveket, s magyarázni kezdte őket. Ekkor és itt kötelezte el magát véglegesen a nyelvtudomány mellett. Tudósi elhivatottságú emberként igazi éltető közege a tudományos kutatás volt. Szerette tudományát, a tudományos munkában örömét, élete értelmét lelta. Foglalkozása egyszersmind hivatása is volt. Nem csoda, hogy fáradhatatlan volt a munkában.

S vajon mit kapott - nyelvi-nyelvészeti szempontból fontosat - útravalóul Zalában az ifjú Pais Dezső? Bóka László ezt írta: „Ha Pais Dezsőt ünnepeljük, Zala népét kell ünnepelnünk, [Pais Dezső] első, legnagyobb hatású tanítómesterét: ízes szavának eredetiségét, színét, zamatát, erejét, tévedhetetlen nyelvi biztonságát [Pais] annak köszönheti, hogy ölbeli gyermekségétől maturandus úrfikoraig e nép között élt” (Bóka 1956: 277). Való igaz: sajátosan egyedi stílusa volt, mesterien bánt a szóval, stílusának ihletői között pedig kétség kívül ott volt a népnyelv, zalai anyanyelvjárása is.

Meghatározó jelentőségűek voltak a fiatal Pais Dezső számára azok a tanulmányi évek, amelyeket a nevezetes Eötvös Collegiumban, abban a tanár- és tudósképző intézményben töltött, amelyben pályatársa volt Kodály Zoltán, Horváth János, Szekfű Gyula és Szabó Dezső is. A magyar-latin-görög szakon diplomázott Pais Dezső a Collegiumot saját szavaival így jellemezte: „Életünket a szabadság és a fegyelem valami különleges egyensúlya jellemezte. Kritizálni és kritizáltságot vállalni - mondhatnám - kötelező volt. Fontoskodás és nagyképszerűség így nem volt valami különösen megbecsült magatartás. Ellenben a kedélyesség - nem ritkán borsosabb formában vagy iróniává kihegyezve - eléggé uralkodó plánétája volt közösségünknek”. Itt, a Collegiumban vált „Pais Dezső azzá a tágas látkörű, csak a tények előtt meghajló, tanulásra, vitára mindig kész, a tudomány erkölcsétől áthatott tudóssá, akit ma tisztelünk benne” (írta Bóka László i. h.).

Pais tanár úr 1931-től volt a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Az Eötvös Collegiumban töltött tanári évek (1933 -1937) után 1937-től pedig a pesti egyetem tanszékvezető professzora lett, s az 1935-ben elhunyt Gombocz Zoltánt, a magyar nyelvtudomány legnagyobb alakját követte az említett tisztségben. A jeles tudós kettős örökséget hagyott ránk. Egyrészt tudományos eredményeit, a fél ezret is messze meghaladó szakmai publikációt. Másrészt azt a tudósi éthoszt és emberi, tanári példát, amely közvetlen és

közvetett tanítványok hosszú sorára volt és van mindmáig maradandó hatással. A Trianon utáni értelmiség tagjaként az „etikummal megemelt minőség” (Németh László) szemléletét követve dolgozott, abban a meggyőződésben, hogy a tudományban, a művészetben és a magyarságban nincs megalkuvás. Kemény vitapartner, félelmetes debattőr is tudott lenni, aki a harcias vitapartnereitől feléje dobott kesztyűt nem volt rest fölvenni.

Pais Dezső mindenképp előtt a magyar nyelv történetének a kutatója volt, ízig-vérig nyelvtörténész, aki a nyelvtörténettel a magyarság múltja, műveltsége feltárásának a szándékával is foglalkozott. Tudta ugyanis, hogy a nyelv nemcsak kommunikációs eszköz, hanem műveltség-hordozó és -közvetítő szerepe is fontos, s hogy ez a szerep csak nyelvészeti kutatással hozható felszínre. Tulajdonnevek és köznevek garmadáinak az eredetvizsgálatával igazolta azt, hogy a nyelvi anyag e szempontú kutatása „alkalmazott művelődéstörténet”. Leginkább otthonosan a magyar nyelv ősi és belső keletkezései elemeinek a vizsgálatában mozgott. Ennek jegyében foglalkozott nyelvi alapon az ősmagyarság hitvilágával, a sámánizmussal, révülettel, lélekképzetekkel, jó és ártó szellemekkel, babonasággal, varázslással, halotti siratással, tabuval, totemmel például (Benkő 1993: 81). Vagy a honfoglalás utáni népi és udvari mulattatással, az énekléssel-zenéléssel, az ördögösséggel, bűbájossággal, csalással (Benkő i. m. 82). Nyelvészeti szempontú, a szókincs és a tulajdonnevek történeti elemzésén alapuló őstörténeti kutatásaival sokat tett pályatársaival a helyes nemzettudat formálásáért, a már akkor is erőteljesen terjedő tudománytalan nézetek és hamis nemzeti ábrándok ellenében. De sokat tett azoknak a kísérleteknek az ellensúlyozására is, amelyek a trianoni békediktátum után a magyarság és a magyar nyelv Kárpát-medencei múltbéli szerepének csökkentését vagy éppen tagadását célozták. (Ma is volna tennivalója e téren is bőven.)

Pais Dezső hatalmas munkásságában új ösvényeket is vágott, s ezeknek többsége olyan, amely a magyar nyelvközösség elmúlt élete pontosabb megismeréséhez vezet el bennünket. Ő rendszerezte elsőként a magyar történeti személynévkutatás elméletét, megteremtve a középkori személynévadás jelentésanalízisét, fölfedve a névadás társadalmi indítékait. Ő indította el a magyar irodalmi nyelv történetének, a nemzetté válás szempontjából is oly fontos históriának a kutatását. Régi nyelvemlékeink tüzetes magyarázatával a társtudományok művelői számára is gyakran használt forrásokat és elemzéseket adott. Anonymus nevezetes gesztáját (Gesta Hungarorum) többrendbeli alapos vizsgálatnak vetette alá. Neki köszönhetjük Anonymus latin szövegének pontos fordítását és szakszerű nyelvi, tárgyi magyarázatait. A társkiadásban megjelentetett Ómagyar olvasókönyv hosszú évtizedek óta fontos könyve az ómagyar kor kutatóinak. Helynévmagyarázatai a település- és helytörténet, szóetimológiáinak hosszú sora a művelődéstörténet számára járnak rengeteg tanulsággal. A teljes szócsaládok vizsgálatával új műfajt teremtett. Egy-egy különösen gazdag szócsaládnak sok irányba futó szárait több nyelvben is követve teremtett rendet a roppant bonyolult összefüggésekben, fölmutatva nyelv és társadalom, szókészlet és kultúra mindenkor szoros kapcsolatát. E vonatkozásban hangsúlyozandó pozitívuma munkásságának, hogy egyrészt olyan művelődéstörténeti kérdések megválaszolásához is hozzásegített bennünket, amelyeket más tudományok oldaláról nem vagy alig lehetne megközelíteni, másrészt pedig eredményeivel, következtetéseivel további tudományközi kutatásokhoz nyújt kiindulópontokat, ötleteket, lehetőségeket.

Vezető tudósként neki is megvoltak a maga tudománypolitikai harcai: „Pais az ötvenes években, sokszor nyomasztó körülmények között, nagy küzdelmet vívott tudománya érdekeinek a védelmében” (Benkő 1993: 101). Egy idézet következik egy 1951-ben az Akadémián elhangzott Pais-beszédből: „A tudomány kötelessége, hogy az élet előtt járjon mint annak egyik legfőbb fejlesztője. De hogy e kötelességének eleget tehessen, ahhoz szabadságra van szüksége” (Akadémiai Értesítő LVIII, 375).

A tanszéki utód, Benkő Loránd összefoglaló értékelése szerint „Pais Dezső nyelvtudományi életművének egésze a konkrét tudományos eredmények óriási halmazát szervesen összeillesztő, csodálatos gazdagságú, sok színben csillogó építmény, kincsesház. Befogja a magyar nyelvtörténetnek minden szakaszát, kiterjed a fontos területeknek úgyszólván mindegyikére, részdiszciplínáinak hosszú sorára. Pais élénken figyelt a jelenkor nyelvének eseményeire, jellegzetességeire is, számos közleménye bizonyítja ennek.

Mégis elsősorban ízig-vérig nyelvtörténész volt, a nyelv múltjának titkait fürkészte. Erre predestinálta filológiai beállítottsága, errefelé vitte őt erős történeti szemlélete, a magyarság régi életét, történetét, kultúráját, hagyományait megismerni törekvése [...] Múltunk értékelése, megismerésének a jelen és a jövő érdekében való hasznosítása eszmevilágának egyik központi eleme és áttételesen patriotizmusának is lényeges része volt. »Azonban mondhatná valaki - írja -, hogy a múltat mentjük, és ezzel egy visszahúzó erő érvényesülését mozdítjuk elő. Ámde az emberiség életében nemcsak haladás van, hanem folytonosság is. És a múlthoz való ragaszkodás a jövő fejlődésének egyik fő biztosítéka» (1993: 43-4). Pais Dezső „saját korának nyelvtudományát hazai viszonylatban számos kutatási részterületen továbbfejlesztette, új ismeretanyagokkal és új szemlélettel gyarapította (...) nem egy stúdióban kezdeményező szerepet töltött be, nálunk nem vagy alig művelt kutatási területeken adott tényleges eredményeket hozó ösztönzést (...) olyan hatalmas ismeretanyagot hagyományozott a magyar nyelvtörténeti kutatások továbbvitelére, amely jelentős hányadban bizonyult időtállóknak... Pais Dezső a „budapesti nyelvtörténeti iskolá”-nak mindenesetre nemcsak jeles egyénisége, hanem kétségtelenül továbbfejlesztője és továbbélésének hathatós serkentője is volt” (i. m. 107-108).

Bárczi Géza, a tudóstárs és közeli barát ezt írta emlékezetes köszöntőjében: „Pais Dezső neve nyelvtudományunkban immár fogalomává vált, s jelenti nemcsak a gazdag tudományos eredményeknek egyre bővebb áradását, a töretlen, derűs munkakedvet, a hatalmas átfogó tudást és színes leleményt, de egyszersmind a legmagasabb tudományos erkölcsöt, a meg nem alkuvó jellemet, mely a múzsák berkein olykor átzúgó kemény fürgetegekben is makacs rendületlenséggel áll meg, a mély emberséget, mely mindenki: barátai, tanítványai, ellenfelei iránt egyaránt megnyilvánul, a teljes méltányosságot, melyet senkitől, esetleges ellenségeitől (köztéren működő ember ilyenekre is számíthat) sem tagad meg soha.” (1956: 9).

A tanár nemcsak oktat, nevel is. Pais tanár úr is ezt tette. Tanítványaiba mélyen beoltotta az anyanyelv szeretetét, a nyelvünk életének minél alaposabb megismerése iránti vágyat. Megingathatatlanul ragaszkodott nemzetéhez, szűkebb és tágabb pátriájához. A szó igazi értelmében volt nevelő is: tudányszeretetre, áldozatvállalásra, munkaerkölcsre, emberségre nevelt. A tudós személyiségének varázsa egyebek mellett abban rejlett, hogy tanítványaival (ahogy egyik tanítványa, Kubinyi László mondta róla) a szellem és a lélek nemesedésének célként óhajtott távlatát láttatta meg. Benkő Loránd, tanszéki örököse, 20 évvel Pais tanár úr halála után írta ezeket a szívből jövő sorokat: „Még teljes valóságában, mindennapi lényében itt van közöttünk, akiket szeretett, s akik anyyira szerették, tisztelték, becsülték, követték. Itt van, mert őt nagyon nehéz, nem is lehet felejtetni” (1993: 9).

Zárásul természetes módon kínálkozik Pais tanár úrnak egyik, rá oly jellemző, sokszor idézett jeles mondása: „A tudomány az életért van - és a mi életünk legyen a tudományért!”

Hivatkozások:

Bárczi Géza 1956. Pais Dezső. In: Bárczi Géza és Benkő Loránd szerk. 9-22.

Bárczi Géza és Benkő Loránd szerk., Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Benkő Loránd 1975. Zalaegerszegtől az Akadémiáig - Pais Dezső tudományos életútja. In: Szathmári és Ördög szerk. 21-28.

Benkő Loránd 1993. Pais Dezső. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bóka László 1956. Pais Dezső 70 éves. Magyar Nyelvőr 80: 277-282.

Szathmári István és Ördög Ferenc szerk. 1975. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 140. sz. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.

További irodalomra lásd Benkő 1993: 179 -182.